

VYTAUTAS KARDELIS
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, kalbos istorija,
kognityvinė semantika, variantiškumas kalboje.

DOI: <https://doi.org/10.35321/all82-13>

Asta Leskauskaitė, Vilija Ragaišienė
**PIETINIŲ PIETŲ AUKŠTAIČIŲ
ŠNEKTŲ ŽODYNAS**

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016, I t. A–M, 682 p.
ISBN 978-609-411-187-7 (bendras), ISBN 978-609-411-188-4 (I tomas)
Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2019, II t. N–Ž, 831 p.
ISBN 978-609-411-187-7 (bendras), ISBN 978-609-411-238-6
(II tomas)

2016 metais buvo išleistas pirmasis „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ tomas (A–M). Praėjus trejiems metams, 2019, publikuotas ir antrasis žodyno tomas (N–Ž). Tarminių žodynų būryje – tai jau keturioliktas žodynas (išsamesnę iki 2014 m. išleistų tarminių žodynų apžvalgą žr. Zubaitienė 2014: 142–147). „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ abudu tomus parėngė patyrusios ir profesionalios dialektologės, puikios pietų aukštaičių patarmės žinovės, mokovės ir ekspertės dr. Asta Leskauskaitė ir dr. Vilija Ragaišienė. Žodyno mokslinė redaktorė – dr. Vilija Ragaišienė, redaktorė – dr. Vilija Sakalauskienė, žemėlapių autorė – dr. Laura Geržotaitė. Žodyną kruopščiai sumaketavo Neda Kostkienė, apipavidalino dailininkas Rokas Gelažius. Žodyno rengimą parėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija (toliau – VLKK) pagal Tarmių ir etninių vietovardžių išsaugojimo 2001–2010 metų programą; pirmojo tomo leidybą rėmė Lietuvos mokslo taryba (toliau – LMT) pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą. Antrajam tomui publikuoti minėtos LMT programos lėšų, matyt, pritrūko, tačiau džiugu ir svarbu paminėti, kad antrojo tomo leidybą parėmė ir verslas, ir Varėnos rajono savivaldybė, ir pavieniai žmonės – dalis jų įrašyti žodyno priešlapyje, kai kurie, dosniai parėmę leidybą, panoro likti nežinomi. Čia svarbu atkreipti dėmesį į kelis dalykus: tai, kad mokslinio darbo leidybą ima remti ne LMT, bet verslas, savivaldybė ir piliečiai,

aiškiai rodo, kad žodynas savo adresatą jau yra pasiekęs. Tai gražus ir savo krašto patriotizmo, ir paramos savo krašto kultūrai pavyzdys. Taip pat akivaizdu, kad žodyno autorės „cikrinių dzūku“ gyvenimuose nėra atsitiktinės praeivės, tą liudija ne tik gauta parama žodyno leidybai, nuoširdūs ir šilti žodyno pristatymai Vilniaus mokytojų namų Svetainėje ir Lietuvių kalbos institute, bet ir paties žodyno kokybė.

Pirmasis žodyno tomas pradedamas Pratarne (p. VII–IX), toliau eina Įvadas. Pastarajame pateikiami visi tarminiam žodynui reikalingi atributai: minimos pietinių pietų aukštaičių šnėktos (čia užsimenama ir apie sociolingvistinę padėtį – dvikalbius ar trikalbius gyventojus) ir jų plotas (p. XI–XIII), aptariamas šnektų savitumas ir būdingesnės garsyno, kirčiavimo, morfologijos ir sintaksės ypatybės (p. XIII–XV). Glaustai, struktūruotai ir pasitelkiant iliustratyvius bei tinkamus pavyzdžius pristatomas žodyno pobūdis ir sandara (p. XXV–XXX). Toliau – transkripcijos skyrelis, kuriame pateikiami balsių, priebalsių, kirčio ir priegaidės, intonacijos ir teksto sintagminės sklaidos ženklai bei jų eksplikacija. Pridedami vietovardžių sutrumpinimų, kitų sutrumpinimų ir ženklų bei literatūros sąrašai. Antrasis tomas taip pat pradedamas Pratarne (p. VII–VIII), yra Įvadas (p. IX–XI) – glausta I-ojo tomo Įvado santrauka. Pastarojoje žodyno dalyje pakartoti pirmojo tomo skyreliai, kuriuose pristatomas žodyno pobūdis ir sandara (p. XI–XV), transkripcija (p. XV–XVIII), vietovardžių ir kitų sutrumpinimų bei ženklų sąrašai.

„Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas“, autorių teigimu, „parengtas pagal išsamiųjų tarmių žodynų principus: į jį sudėti visi surinkti pietinių pietų aukštaičių šnektų žodžiai iš gyvosios kalbos ir rašytinių šaltinių (Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomo rankraštyno ir garso įrašų ir Bendrinės kalbos tyrimų centre sukauptos „Lietuvių kalbos žodyno“ papildymų kartotekos)“ (p. XXVI). Pratarinėje dar minima, kad „per penkerius metus įrašyta beveik trys šimtai valandų garso įrašų <...>. Kaip tik iš šio laikotarpio garso įrašų išrinkti tarminiai pavyzdžiai ir sudaro žodyno pagrindą“ (p. VIII). Be to, medžiaga imta ir iš kitų XXI a. pradžioje kolegų įrašytų garso įrašų. Reikia pabrėžti, kad „Žodyną pagausino ir anksčiau minėtų XX a. 7–10 dešimtmečių, 2002–2003 m. garso įrašų bei rankraštinių tekstų, „Lietuvių kalbos žodyno“ papildymų kartotekos tarminiai pavyzdžiai“ (p. VIII–IX).

Skaitant šiuos teiginius būtų galima suklusti ir paklausti – kaip su medžiagos atrankos principais ir kriterijais? Akivaizdu, kad yra skirtumas tarp rašytinių šaltinių ir originaliųjų garso įrašų. Taip pat akivaizdu, kad XX a. 7–10 dešimtmečių garso įrašų, rankraštinių tekstų ir „Lietuvių kalbos žodyno“ papildymų kartotekos tarminiai pavyzdžiai buvo ir renkami, ir – ypač – apdorojami remiantis kitokiais teoriniais ir metodologiniais principais negu įprasta šiuolaikinėje lietuvių dialektologijoje. Taigi gali kilti klausimas, ar vertėjo į vieną žodyną dėti

senaisiais metodais rinktą bei pateiktą ir „naująją“ bei nauja teorine prieiga pažymėtą medžiagą. Beje, tokį empirinės medžiagos komponavimo būdą galėjo lemti pratarinėje žodyno autorių pasakytos mintys, kur gana aiškiai justi kiek nostalgiska ir rūpesčiu dėl šnektų likimo virpanti gaida: „Šių vietų žmonių pasaulėjautą, papročius, kasdienybę atspindi jų gimtoji šnektą – melodinga, žodinga, archajiška, nors jau šiek tiek praskiesta naujaisiais skoliniais. Deja, tradicinius amatus, iš protėvių perimtą gyvenimo būdą ir būtį puoselėjančios pietinių dzūkų kaimų bendruomenės kasmet vis mažėja dėl nepalankios demografinės raidos, ekonominių ir socialinių procesų, taigi jų egzistencijai yra iškilusi reali grėsmė. Mąžtant žmonių mąžta ir vietinę šnektą mokančiųjų...“ (p. VII). Kaip galima suprasti iš šios gana ilgokos citatos, žodyno tikslas buvo sudėti į jį kiek galima daugiau ir įvairesnės medžiagos. Reikia pripažinti, kad ką tik keltą abejonę dėl skirtingo pobūdžio medžiagos derinimo autorės išsklaidė pasirinkusios racionalų ir tinkamą būdą: „Senųjų rankraštinių tekstų sakiniai perrašyti laikantis originalios užrašytojų ženklų sistemos, pateikti originalia transkripcija su gyvenamosios vietos ir rankraštinių tekstų nuoroda.“ (p. XXX). Toji nuoroda (RT) aiškiai identifikuoja senesnę medžiagą. Tokiu atveju senųjų pavyzdžių transkripcijos nelygumai ir niuansai pasidaro ne tokie aktualūs, be to, ir skirtingų chronologinių sluoksnių medžiagą, esant reikalui, patogu lyginti.

Dar vienas diskusijų galintis kelti dalykas yra skolininė leksika ir „naujesni ar nauji žodžiai“ (p. XXVI). Pastarieji pažymėti sutrumpinimu *nj*. Prie svetimos kilmės žodžių (slavizmų, germanizmų) rašoma pažyma *sv.*, kuri vartojama ir reikšmės skoliniais nurodyti. Atrodytų – peiktina dviprasmybė, bet autorės ir čia rado tinkamą sprendimą: „Reikšmės skoliniai nurodomi prieš reikšmės aiškinimą skliaustuose sutrumpinimu *sv.*“ (p. XXVI). Taigi vienu atveju sutrumpinimas *sv.* yra po antraštinio žodžio, kitu – prieš reikšmės aiškinimą.

Dar pastaba apie skolinius: autorių teigimu, „Kiek įmanoma, stengtasi nurodyti žodžių kilmę“, tačiau „prie senųjų skolinių <...> kilmės pažymos nerašomos“ (p. XXVI). Man regis, kad įprotis nežymėti „senųjų skolinių“ nėra itin tinkamas ir yra kritikuotinas (argumentus žr. Kardelis 2016: 8–9). Tačiau galima suprasti, kad tokį pasirinkimą lėmė ir, anot pačių autorių, tarmių žodynų rengimo tradicijos, ir VLKK patvirtinti Tarmių (šnektų) žodynų rengimo bendrieji reikalavimai. Beje, šių reikalavimų, nors jie ir rekomendaciniai, autorės laikėsi tinkamai ir kūrybiškai.

Vienas tokių pavyzdžių: puiku, kad „Žodyne nėra veiksmažodžių lizdų, kartu ir žodžių „nebuvelių“, kurie dirbtinai sukuriama veiksmažodžių lizdui sudaryti, pvz.: *bósti, milti, mókti, žinti*. Žodyne neteikiami ir pamatiniai veiksmažodžiai, kurių šnektose neužrašyta vartosenos pavyzdžių“ (p. XXVIII).

Trumpa pastaba dėl transkripcijos: iš karto matyti, kad žodyną rengė ir redagavo profesionalios ir patyrusios dialektologės, kurių vienas iš darbo barų yra ir

tarminių tekstų rengimas. Pavyzdžių transkripcija apgalvota, neperkrauta, nuosekli, apibūdinanti ir sisteminių garsinės sistemos karkasą, ir parodanti svarbesnius ir subtilesnius niuansus.

Skyrius *Šnektų savitumas ir būdingesnės ypatybės* gana tradicinis, vartojama tradicinės lietuvių dialektologijos darbuose įprasta terminologija, ypač kalbant apie garsyną (minimos senovinės akūtinės galūnės, kietieji priebalsiai, priebalsių „painiojimas“). Toks tradicinis pateikimas greičiausiai nėra itin kritikuotinas: viena vertus, jeigu kas imtųsi žodyno medžiaga paremtų lingvistinių tyrimų, terminologiją susitvarkytų pagal poreikius, kita vertus, žodyną skaitys ne vien lingvistai ir specialistai leksikografai. Tad paprastesnis empirinių faktų pateikimas ir aiškinimai šiuo atveju turi savo motyvus ir logiką.

Skaitant aukščiau aptariamą skyrių į akis iškart krinta viena ryški ypatybė, kurią galima apibūdinti vienu žodžiu – *variantai*. Kad žodyne nevengiama parodyti *variantiškumo* – realios garsinės, morfolginės, sintaksinės įvairovės – yra džiuginantis ir sveikintinas dalykas. *Variantiškumas* tinkamai aprašytas ir įvairiai, ir aiškiai matyti iliustraciniuose pavyzdžiuose. Galima teigti, kad žodyne pateikiama medžiaga yra tikrai originali ir autentiška (žinoma, jeigu lygintume su originaliais garso įrašais, gal ir kultų diskusijų dėl vieno ar kito konkretaus atvejo, bet kiekvienas, kuris transkribavo tarminus tekstus, puikiai žino, kad skirtingi transkribuotojai vienodus dalykus kartais girdi skirtingai – tai ištisas, sudėtingas nuo daugelio faktorių priklausomas kognityvinis procesas).

Apskritai dėl paties žodyno sandaros ir struktūros, medžiagos ir jos pateikimo, jau minėtos transkripcijos ir reikšmių eksplikacijų kokių esminių kritinių pastabų pasakyti negalima. Reikia pripažinti, kad žodyno autorės laikosi sistemos ir leksikografinio nuoseklumo tiek pateikdamos medžiagą, tiek eksplikuodamos reikšmes, teikdamos gramatines ir kitas pažymas. Kūrybišką ir analitinį požiūrį į žodyno rašymo darbą gana gerai rodo ir reikšmių eksplikacijų pateikimas. Bent jau man chrestomatinis pavyzdys, kaip painiai pinamos kai kurių reikšmių eksplikacijų ir jas iliustruojančių pavyzdžių pynės, yra žodžiai *kalba*, *kalbėti* „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ ir „Lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – LKŽ). Užtenka jas palyginti su „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ eksplikacijomis bei jų santykiu su pavyzdžiais ir iškart matyti kur kas geresnė padėtis. Apskritai žodyno autorės, nors ir pasinaudoja LKŽ eksplikacijomis (žinoma, tais atvejais, kada jos visiškai tinkamos ir neprieštarauja empirinei žodyno medžiagai), tačiau dažnai teikia ir savas, kurios neretai yra ir grakštesnės, ir labiau motyvuotos, ir gerai dera su pavyzdžiais.

Džiugu, kad „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ tomai papildė jau esamų tarmių žodynų būrį. Svarbu, kad jis jau yra ir toliau bus naudingas ne tik tradicinėms lingvistikos šakoms (lietuvių dialektologijai, baltistikai, indoeuropeistikai), bet turi ir puikų, savitą, įvairiapusį materialinį ir dvasinį,

apskritai – kultūrinį klodą. Juo, be jokios abejonės, galės naudotis ne tik profesionalūs humanitarai. Pratarmėje autorės gražiai ir taikliai yra pasakiusios: „Tad šis žodynas – nedidelė duoklė stambiosios pietinių pietų aukštaičių, arba dzūkų, šnektos saugotojams.“ Tai darbas, kuris prisideda puoselėjant bendruomeniškumą, skatina savo identiteto vertės suvokimą, galų gale – primena tai, ką jau esame praradę.

Iš lingvistinės varpinės žiūrint – tai didelis ir svarbus indėlis į šios patarmės tyrimus, kuriuos „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ autorės dr. Asta Leskauskaitė ir dr. Vilija Ragaišienė pastaruoju metu ne tik smarkiai, bet – svarbiausia – profesionaliai plėtoja ir gilina.

Lieka tik palinkėti Kolegėms, šviesaus atminimo Profesoriaus Alberto Rosino žodžiais tariant, kūrybinės sėkmės ir tolesnių svarių tyrimų.

LITERATŪRA

Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija 2016: *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* (A–M) I, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija 2019: *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* (N–Ž) II, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kardelis Vytautas 2016: Lietuvių kalbos slavizmai: tyrimo istorija ir perspektyvos. – *Lietuvos lenkų tarmės*. Prieiga internete: <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai>.

Zubaitienė Vilma 2014: *Lietuvių leksikografija: istorija ir dabartis*: mokomoji knyga, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Įteikta 2020 m. balandžio 21 d.

VYTAUTAS KARDELIS

Vilniaus universitetas

Filologijos fakultetas

Taikomosios kalbotyros instituto Lietuvių kalbos katedra

Universiteto g. 5, LT-01131 Vilnius, Lietuva

vytautas.kardelis@flf.vu.lt